

COMPENDIUM
VAN
RITUELE PLANTEN
IN EUROPA

*“Apprendre n’est pas savoir;
il y a les sachants et les savants;
c’est la mémoire qui fait les uns,
c’est la philosophie qui fait les autres.”*

Alexandre Dumas père (1802-1870)

Marcel DE CLEENE – Marie Claire LEJEUNE

COMPENDIUM
VAN
RITUELE PLANTEN
IN EUROPA

Botanisch

volksnamen, vindplaats, beschrijving

Cultureel

*rituelen, mythologie, symboliek, magie, volksgebruiken,
volksgeloof, sprookjes, sagen, legenden*

Gebruik

*kruidengeneeskunde, volksremedies, cosmetica,
landbouw, industrie, ambachten, huis, tuin en keuken*

Uitgeverij Sterck & De Vreese

1ste druk: Mens en Cultuur 1999, 2de druk 2000
3de druk 2004, 4de druk 2008, 5de druk 2024

© DE CLEENE Marcel, LEJEUNE Marie Claire –
Uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Hermen Grasman
Boekverzorging Elgraphic
ISBN 978 90 5615 710 4
NUR 684 | 941

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterck-endvreese.nl.

Sterck & De Vreese is een imprint van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop
www.sterckendvreese.nl

INHOUD

---

1. Verantwoording	7	Beuk	203
2. Dankwoord	13	Bilzekruid	212
3. Rituele planten in ons dagelijks leven	15	Brandnetel	219
4. Zijn oude symbolen, mythen en riten nog zinvol?	23	Ceder	228
5. Bloemensymboliek	31	Chrysan/Ganzenbloem	237
6. Symboliek van kransen en kronen	39	Citrus	242
7. Bomensymboliek	43	Citroen, Limoen, Sinaasappel	
8. Befaamde kruidkundigen of kruidkundige documenten	69	Dadelpalm	250
9. Het belang van oude kruidenkennis voor de hedendaagse geneeskunde	75	Dennen, Sparren en Zilversparren	266
10. Rituele planten	80	Echte Cipres	291
Aardbei	81	Echte Salie	304
Acacia	88	Eik	311
Mimosa		Els	351
Akant	94	Erwt	357
Akelei	99	Es	364
Alruin (Mandragora)	103	Gewone Esdoorn	377
Alsem	123	Gewone Vlier	383
Absintalsem, Bijvoet, Citroenkruid, Dragon, Zealsem		Goudsbloem	398
Amandelboom	138	Graangewassen	405
Amarant	149	Gerst, Gierst, Haver, Maïs, Rogge, Rijst, Tarwe	
Anemoon	153	Granaatappel	466
Anjer	161	Gras	478
Appelaar	167	Hazelaar	483
Baziëkruid	184	Heide	498
Berk	191	Hulst	504
		Hyacint	512
		Hysop	517
		Iep/Olm	523
		IJzerhard	530
		Iris/Lis	541
		Fleur-de-lis	
		Jeneverbes	553
		Kamille	565
		Kerselaar	570
		Klaver	579
		Klimop	592
		Korenbloem	601
		Laurier	608
		Lelietje-der-dalen/Meiklokje	622
		Levensboom	630

Lievestrouwebedstro	635	Venkel	1047
Walstro		Vijgenboom	1054
Lijsterbes	641	Violtje	1073
Linde	648	Driekleurig en Maarts Violtje	
Look	664	Vlas	1087
Bieslook, Daslook,		Wierook	1101
Knoflook, Prei, Ui		Wijnstok	1109
Lork	681	Wilg	1136
Lotus	687	Witte Lelie	1149
Indische en Egyptische Lotus,		Wetenschappelijk apparaat	1163
Lotusboom enzovoort		Iconografie	1163
Maagdenpalm	698	Lijst van de figuren	1163
Madeliefje	703	Algemene bibliografie (boeken)	1180
Maretak	710	Index	1197
Meidoorn	725		
Mirre	734		
Mirte	740		
Moerbei	752		
Monnikskap	759		
Munt	768		
Narcis	776		
Okkernoot	785		
Olijfboom	805		
Oosterse Plataan	827		
Paddenstoelen	834		
Vliegenschwam			
Palmboompje	843		
Papaver	862		
Klaproos, Slaapbol			
Perenboom	878		
Perzikboom	888		
Pistacheboom	896		
Mastixboom, Terpentijnboom			
Populier	903		
Ridderspoor	916		
Roos	922		
Rozemarijn	950		
Saffraankrokus	961		
Selderij en Peterselie	970		
Sint-Janskruid	983		
Sleutelbloem	994		
Tamarisk	1 002		
Tamme Kastanje	1007		
Taxus	1014		
Tijm	1023		
Tuinboom	1033		

VERANTWOORDING

“Tracing the history and symbolism of virtually any plant is a fascinating exercise in comparative religion, sociology, philosophy, and history.”

Richard Klein (1923-1997)

Voor zover de auteurs hebben kunnen achterhalen, bestaat er geen modern overzichtswerk over rituele planten en hun rol in religie en mythologie en de daarvan afgeleide symboliek. Dergelijke informatie is ofwel erg versnipperd te vinden in de internationale literatuur, ofwel wordt één bepaalde groep planten besproken, zoals bijvoorbeeld planten uit de Bijbel, hallucinogene planten¹, of planten met enige (vaak lokale) volkskundige waarde. Bovendien is men, wat het botanische aspect betreft, veelal onvoldoende kritisch (om welke plant gaat het nu precies?). Daarom zijn de auteurs begonnen met een uitgebreide literatuurstudie op basis van de talrijke tips afkomstig van historici, etnologen, archeologen, antropologen en bibliothecarissen. De oogst was zo overweldigend, dat een selectie zich opdrong. De keuze viel op planten die inheems (bijvoorbeeld de Linde) of ingeburgerd (bijvoorbeeld de Oosterse Plataan) zijn in Europa, of ook wel op uitheemse planten (bijvoorbeeld Wierook en Rijst) die op het oude continent toch op één of andere manier ritueel worden gebruikt. Een honderdtal planten werden uiteindelijk geselecteerd. Al vlug werd duidelijk dat rituele planten vaak werden geacht om over bijzondere geneeskrachtige en/of magische eigenschappen te beschikken. Daarom komen dergelijke planten veelvuldig ter sprake in de antieke en middeleeuwse kruidenboeken of leven ze nog voort in het Europese volksgeloof en in volksgebruiken of-gezegden. Bijzondere aandacht werd daarom besteed aan de toepassing van rituele planten in de Europese kruideneeskunde, in de magie, het volksgeloof en de

volkskunde. Om het compendium een nog ruimere dimensie te geven, hebben de auteurs ook oog gehad voor de toepassing van rituele planten in farmacie, cosmetica, industrie, landbouw, ambachten, gastronomie enzovoort.

PROBLEMEN BIJ DE IDENTIFICATIE VAN PLANTEN

Een veel voorkomend obstakel bij het schrijven van een dergelijk compendium is de precieze identificatie van de planten, vooral in beschrijvingen die van voor Linnaeus (achttiende eeuw) dateren. Tal van namen werden immers gegeven aan éénzelfde plant.² Hoe ‘merkwaardiger’ een plant er uitziet of hoe vreemder haar kenmerken overkomen, des te meer volksnamen³ werden eraan gegeven. Bovendien werd dezelfde naam soms ook gegeven aan totaal verschillende plantensoorten. Een schoolvoorbeeld hiervan is zonder twijfel de Lotus (zie aldaar). De naamgeving in de oudheid was dus gewoon chaotisch. Ze steunde vaak op kenmerken die van ondergeschikt belang zijn, en paste in een eenvoudig denksysteem.⁴ Bij de huidige ‘primitieve’ stammen, zoals de Tobelo’s op de Molukke-eilanden, steunt de indeling van de flora nog altijd op een eenvoudig dichotoom systeem (vrouwelijk/mannelijk, wit/zwart, goed/kwaad enzovoort).⁵ Verschillende kenmerken van een plant konden aanleiding geven tot verschillende namen.⁶ Als men de plant die men nodig had niet kon vinden, gebeurde het dat men gewoon een andere zocht die er wat op geleek, in de overtuiging dat die plant dan wel dezelfde werking zou hebben.⁷ Het was in de oudheid eveneens een betrachting en een grote eer om zijn naam te kunnen geven aan een plant, en dit werd dan ook vaak door koningen gedaan.⁸ Van andere planten was de naam niet gekend.⁹

De beschrijving door Griekse en Romeinse auteurs laat dus niet altijd toe om met zekerheid

te weten over welke plantensoort het eigenlijk gaat. Zo is de botanische identificatie van het Griekse ‘akanthos’-bladmotief, dat zo vaak wordt toegepast in allerlei ornamenten en kapitelen, niet met zekerheid te achterhalen. Veel distels komen hiervoor in aanmerking, naast uiteraard het plantengeslacht *Acanthus* (dat in de literatuur vaak als enige mogelijkheid wordt aangenomen). Dezelfde opmerking geldt trouwens voor tal van planten vermeld in de Bijbel. De overlevering heeft plantennamen als Ceder, Olijfbom enzovoort wel bewaard, maar niemand weet wat men bedoelde met ‘roos van Jericho’, ‘tulpen’, ‘lelie der dalen’, ‘hysop’¹⁰, ‘klimop van Jonas’, ‘mandragora van Lea’, ‘leliën des velds’¹¹ enzovoort.

Hoe dichter men onze moderne tijd nadert, hoe meer kans men maakt om de beschreven plantensoort te achterhalen.

MODERNE NAAMGEVING

Het is slechts vrij recent dat planten op een objectieve, wetenschappelijke manier werden geklasseerd en een officiële standaardnaam kregen. De kruidenboeken van grote plantkundigen als Rembert Dodoens of Dodonaeus (1516 of 1517-1585), Charles de l’Escluse of Clusius (1526-1609) of Matthijs de Lobel of Lobelius (1538-1616) getuigden al van een kritische en experimentele wetenschapsbeoefening.¹² Maar het duurde nog ruim een eeuw vooraleer de Zweedse geleerde Carolus Linnaeus of Linné (1707-1778) voor het eerst het moderne, hiërarchische systeem uitwerkte, dat steunde op bloemkenmerken, en waarbij planten worden onderverdeeld in soorten, geslachten, families en orden.¹³

Ondanks al die technische hindernissen hebben toch heel wat rituele planten hun oorspronkelijke volksnamen in de loop der eeuwen behouden. Men kan hun wetenschappelijke geslachts- of zelfs soortnaam met grote waarschijnlijkheid achterhalen door een vrij deskundige beschrijving en het voortbestaan van een eeuwenoude traditie tot in de moderne tijden. Naast de officiële Nederlandse naam werden in

dit compendium ook de oude en de hedendaagse Nederlandse volksnamen¹⁴ toegevoegd, niet alleen om de lezer een idee te geven van de verscheidenheid van de plantenbenamingen, en de daaruit voortvloeiende mogelijke verwarringen (bijvoorbeeld Sint-Janskruid), maar ook om onderzoekers die geen plantkundigen zijn toe te laten op een efficiënte manier om te gaan met plantennamen. Bovendien verwijzen heel wat volksnamen nog naar een oud volksgebruik of -geloof. De officiële Nederlandse naam van een plantensoort begint in dit compendium altijd met een hoofdletter. Dit kan voor de lezer wat vreemd overkomen, maar de bedoeling hiervan is alle ambiguïteit te vermijden. Een tomaat is een vrucht van de Tomaat (= plant), tabak is het versneden, gedroogde blad van de Tabak, een aardappel is de eetbare knol van de Aardappel, wierook het hars van de Wierook, een jeneverbes is de ‘bes’¹⁵ van de Jeneverbes¹⁶ enzovoort. Samenstellingen met plantennamen worden wel met een kleine beginletter geschreven, althans als dit de duidelijkheid niet schaadt; men zal dus kunnen lezen over de Laurier en zijn lauriertakken. Om de vlijtige onderzoeker of plantenkenner nog beter te helpen, werden ook de Latijnse namen vermeld, samen met de naam (of de afkorting ervan) van de auteur die de soort heeft beschreven of geklasseerd. Dit lijkt voor een leek wellicht iets te veel van het goede, maar een plantkundige weet wel beter. Zo kan bijvoorbeeld *Asphodelus racemosus* zeven verschillende auteursnamen hebben, die elk verwijzen naar een aparte plantensoort.¹⁸ Een wetenschappelijke naam moet dus altijd worden vergezeld van een auteursnaam, wil men met zekerheid weten over welke plant het gaat. Om de toegang tot de oudere en recente internationale literatuur te vergemakkelijken, werden de oude Latijnse synoniemen vermeld naast de courante Franse, Engelse en Duitse namen.¹⁹ Om een besproken plant beter te kunnen situeren, werden haar vindplaats²⁰ en haar (voor de leek) voornaamste kenmerken²¹ in het kort besproken.

MAGIE EN VOLKSGELOOF

Voor de magie en het volksgeloof rond de besproken planten werd gesteund op honderden artikels en een aantal Europese en internationale standaardwerken, in het bijzonder op het grondige *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Het is vaak niet te achterhalen of de vermelde gebruiken en volksgeloof nog her en der in Europa bestaan. Daarom werd de beschrijving vaak in de tegenwoordige tijd gedaan, maar met datering van de referentie. Op zich is dit nog geen sluitend bewijs dat het gebruik in de geciteerde tijd nog bestond, want de auteur van het desbetreffende artikel kan het over een oude traditie hebben en toch in de tegenwoordige tijd schrijven. Anderzijds moet ook worden gezegd dat gebruiken waar slechts oude referenties van bestaan nog best tot op vandaag kunnen doorleven. De bestaande volkskundige atlanten²² zijn niet toereikend, alleen bijkomend veldwerk kan dat probleem oplossen. Aangezien het hier gaat om een compendium over rituele planten in Europa is die taak enorm en niet realiseerbaar zonder een groot budget, een netwerk van lokale medewerkers en een zee van tijd. De voorbeelden die voor België zijn gegeven werden zo veel mogelijk nagetrokken. Dit heeft geleid tot tal van waarnemingen die voor het grote publiek toch wel verrassend kunnen overkomen. Zo wordt de 'kruidwis' nog steeds in Limburg en in de Oostkantons gewijd, worden koorts en ziekten nog altijd door een beperkt publiek overgedragen op een aantal fetisjbomen in Wallonië, Vlaanderen en Nederland, worden tijdens de 'Ommegang van de Zaligmaker' in Hakendover op paasmaandag nog altijd stukjes van de 'spikboom' en gestampte aarde aangeboden aan de duizenden bedevaarders enzovoort.

LEGENDEN, SAGEN EN MYTHEN

Aan legenden, sagen en mythen werd ook de nodige aandacht geschonken. Over de afbakening van die begrippen kan worden gediscussieerd. In dit compendium werden de volgende omschrijvingen aangehouden. Een legende is

meestal een eenvoudig godsdienstig verhaal met een stichtelijke strekking. De middeleeuwse legenden hielden bijna altijd verband met een heiligenleven of met een plaatselijke cultus. Met de sage en de mythe heeft de legende het historische of topografische uitgangspunt gemeen. Een sage is een verhaal met een historische gebeurtenis als basis, maar die verder zeer fantasieerijk is uitgewerkt (Trojaanse oorlog, de Volksverhuizing, helden, koningen als King Arthur enzovoort). Een mythe vertelt over de daden van goden of goddelijke voorouders die normatief zijn voor het heden.

TOEPASSINGEN

Verder werd ook aandacht besteed aan allerlei toepassingen²³ van de besproken plant, dit kan gaan van geneeskundig tot industrieel gebruik (bijvoorbeeld houtsnijwerk), tot gastronomie en gebruik als sierplant.²⁴ Bijzondere aandacht werd besteed aan de (volks)geneeskundige toepassingen van de plant in de loop der eeuwen (onder andere kruidengeneeskunde, signatuurleer" en 'similia similibus-leer'²⁶), met inbegrip van de magie en het volksgeloof die er mee in verband stonden. Er werd beroep gedaan op de werken van oude en recentere artsen-kruidkundigen, onder andere de volgende belangrijke boeken uit ons eigen taalgebied: *Den Herbarius in Dyetsche* (Antwerpen, ca. 1500), *De Lobels Kruydtboeck* (Antwerpen, 1581), *Dodoens' Herbarius oft Cruydtboeck* (Antwerpen, 1554; Leiden, ed. 1644), *Munting's Naauwkeurige beschryving der aardgewassen...* (Groningen, 1696), *Van Lis' Artsenywinkel* (Rotterdam, 1747) en de *Pharmacopaea Gandavensis* (Gent, 1786). Voor de vertaling van Middelnederlandse geneeskundige begrippen werd beroep gedaan op het werk van L. Van de Wiele²⁷, W. Braekman²⁸ en W. Daems²⁹.

Dit compendium heeft niet de pretentie volledig te zijn: de vele wetenschappelijke disciplines die het bestrijkt, zijn te uitgebreid en soms moeilijk toegankelijk of duister; bovendien ontbreken heel wat schakels. Wel werd gepoogd een weten-

schappelijk verantwoord overzicht te geven van de kennis van rituele planten door de eeuwen heen, vanuit een breed perspectief, met een kritische blik op de juistheid van de plantensoorten die in de literatuur worden vermeld, en dit alles in een begrijpelijke taal, maar met voldoende referenties voor degenen die het terrein verder willen verkennen. De rode draad die door het compendium loopt is de ingeboren angst van de mens om de greep op zijn eigen leefwereld te verliezen en de daaruit voortkomende vlucht tot allerlei geesten of vreemde krachten. Het is een vrees die wellicht van alle tijden is, maar zeker in de huidige woelige en onzekere overgangperiode naar de zoveelste 'nieuwe tijden' duidelijk aanvoelbaar is. Bovendien is het wellicht goed om in een tijd van grootschalige milieuverloeding even stil te staan bij het oeroude verbond van de mens met de natuur en met het plantenrijk in het bijzonder, en de diepere symboliek ervan in te zien.³⁰ De hoop dat dit inzicht er enigszins kan toe bijdragen om de verloren gegane harmonie met de natuur terug te vinden, is de beste verantwoording voor het verschijnen van dit compendium.

- 1 Soms ook 'godenplanten' genoemd.
- 2 Plinius de Oudere had in de eerste eeuw n.o.j. al met dit probleem af te rekenen, want hij schrijft het volgende: "... een bijkomende moeilijkheid in de plantkunde is de verscheidenheid aan namen die men in de verschillende streken aan dezelfde plant geeft..." (Plinius de Oudere, 77 n.o.j., *Naturalis historia*, boek XXV, cap. X).
- 3 Zo vermeldt Dioscorides een veertigtal volksnamen voor de Alruin (*Mandragora officinarum* L.), een Nachtschadeplant waaraan onder andere seksueel prikkelende eigenschappen (afrodisiacum) werden toegeschreven (Dioscorides, ca. 50 n.o.j., *Materia medica*, vol. 4, 75, zoals vermeld bij Allegro, 1970). Volksnamen van kruiden spreken vaak tot de verbeelding van de mensen en kunnen daarom misleidend zijn. Zo is het Palmboompje helemaal geen Palm (de struik vervangt in noordelijk en gematigd Europa soms de Palmboom in de christelijke symboliek, vandaar zijn naam); korstmossen zijn geen mossen, maar een samenlevingsvorm van schimmels en algen (soms ook Cyanobacteria); Jodenkers is geen Kerselaar, en komt ook niet uit het Heilig Land, wel uit Zuid-Amerika.
- 4 Plinius de Oudere schrijft bijvoorbeeld over een kruid dat dezelfde geur had als een soort Pijnboom ('abiga'), en daarom ook dezelfde naam droeg (Plinius de Oudere, 77 n.o.j., *Naturalis historia*, boek XXIV, cap. XX).
- 5 Taylor, P. (1990): pp. 52-83.
- 6 Zo zou de Keltische volksnaam voor de bergplant *Veratrum album* L. 'laginon' zijn geweest, wegens haar lansvormige bladeren (cf. het Ierse 'laigen' = lans, en het Gallische 'llain' = mes). De Keltische, geleerde druïdennaam voor die plant was 'anexta'; ze werd door Dioscorides overgenomen als 'anepsa'. Hiermee wou men zeggen dat de plant ontlastend werkt of een laxerend kruid is (Savoret, A., 1977, p. 141).
- 7 Bij Dioscorides en Plinius worden planten vermeld, die met 'hypericon' alleen maar die overeenkomst vertonen, dat ofwel hun zaad naar hars ruikt, ofwel hun bladeren een rode kleur op de vingers achterlaten, als men ze fijnwrijft. Al die planten werden door hen wel aangewend om

- gal af te drijven, urineafscheiding te bevorderen, menstruatie op te wekken, ischias en jicht te genezen, met andere woorden bij ziekten die men toeschreef aan een te veel aan flegma of aan gal. Zo vermelden Dioscorides en Plinius de Oudere (*Naturalis historia*, boek XXVI, cap. LIV; boek XXVI, cap. LIII; boek XXVII, cap. X en XX) 'hypericon', 'androsaemon', 'ascyron' en 'coris', die tegenwoordig tot dezelfde plantenfamilie worden gerekend, 'chamaepitys' die tot een heel andere familie behoort (Dioscorides; Plinius de Oudere, boek XXI, cap. CIII). De eerstgenoemde planten worden door de botanici vereenzelvigd met *Hypericum barbatum* L. (ofwel Jacq.), *H. crispum* L., *H. perforatum* L., *H. ciliatum* L., *H. perforatum* Lam. en *Coris Tourn. ex L.*, alle planten die in Griekenland inheems zijn (Bakker, C., 1928, p. 188).
- 8 Plinius de Oudere (77 n.o.j.): *Naturalis historia*, boek XXV, cap. VII.
- 9 Plinius beklaagde zich al over het gebrek aan precieze plantenbeschrijvingen die in zijn tijd waren overgeleverd: "*De reden waarom men nog niet meer afweet van planten is dat onze ervaring beperkt is tot deze van het ongeletterde boerenfolk dat de enige klasse is die er tussen leeft. Alhoewel men overal geneesheren aantreft, is er blijkbaar niemand die planten van nabij wil bestuderen. Veel gewone planten hebben geen naam, alhoewel hun eigenschappen goed gekend zijn, zoals bijvoorbeeld de plant die men op de hoeken van een akker verbrandt om de vogels weg te houden. De meest schandalige verklaring voor dit gebrek aan kennis is dat degenen die de plantenkennis bezitten, ze niet willen medelen, net alsof ze zouden verliezen wat ze aan anderen mededeelden. Hieraan moet worden toegevoegd dat er geen zekere methode voor ontdekking van (geneeskrachtige) planten bestaat, want zelfs voor degenen die we reeds kennen, was het toeval de vinder; op andere momenten, om de waarheid te zeggen, was de ontdekker God...*" (Plinius de Oudere, 77 n.o.j., *Naturalis historia*, vol. XXV, cap. VI).
- 10 De Bijbelse 'hysop' heeft niets te maken met de Hysop die we in onze tuintjes kweken, want die plant kwam in Palestina nooit voor.
- 11 De Bijbelse 'leliën des velds' hebben niets te maken met het geslacht *Lilium*, maar zou een groep planten zijn met onder meer de Tuin- of Knolane-moon (*Anemone coronaria* L.) (Smit, D., 1990).
- 12 Charon, V. (1991), zoals vermeld bij Milis, L. (1991): p. 129.
- 13 Voorheen steunde men zich op Aristoteles' indeling van het plantenrijk in drie groepen: bomen, struiken en kruiden.
- 14 Zoals vermeld bij Munting, A. (1696), De Bo/Sa-myn, J. (1888), Pâque, E. (1896, 1913), Van Wijk, G. (1909, 1911), De Cock, A. (in: *Volkskunde*, periode 1908-1909), Uittien, H. (1946), Vandenbus-sche, L. (1955), Boerhave, W. (1964), Kleijn, H. (1980) en Van Dijk, P. (1982).
- 15 Eigenlijk een vlezige kegel.
- 16 Niet te verwarren met de Aalbes die in Vlaandere ook 'jeneverbes' wordt genoemd.
- 17 Zander, R. (1994) werd hier gevolgd. Sommige volksnamen herinneren nog aan een oude traditie.
- 18 Volgens de *Index Kewensis*, uitgegeven door de Royal Botanical Gardens in Kew, Engeland.
- 19 Volgens Boerhave, W. (1964) en Macura, P. (1979).
- 20 Volgens Zander, R. (1994).
- 21 Volgens De Wit, H. (1963), Heimans, E., H. Heinsius & J. Thijssse (1965), Heukels, H. & S. Van Ooststroom (1975), Delanghe, J.-E., L. et al. (1978), Anoniem (1979), Mansfeld, R. (1986) en Anoniem (1989b).
- 22 Het bijeenbrengen van de elementen voor nationale atlassen en de bewerking daarvan was al voor 1940 begonnen in verschillende landen. Op aandringen van Erixon is in 1953 ten slotte de grondslag gelegd voor een Europese volkskunde-atlas. Een *Volkskunde-atlas van Nederland en Vlaams-België*, samengesteld door de afdeling Volkskunde van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen en de Vlaamse afdeling van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde, begon te verschijnen vanaf 1953. Mede door de toegenomen belangstelling voor de zakelijke volkskunde zijn thans in de meeste landen van Europa volkskunde-atlassen in bewerking. In Vlaanderen is dit werk stopgezet,

- door gebrek aan middelen en interesse. Van 1959 tot 1969 verschenen slechts 4 van de 30 voorzienne kaarten, handelend onder meer over volksdevotie, volksgeloof, sagenmotieven en volksgeeneeskunde (Eloy, A., persoonlijke mededeling).
- 23 Uphof, J. (1968), Anoniem (1970-1975), Goovaerts, M. (1981), Cumps, L. (1981); Anoniem (1989b).
  - 24 De Cleene, M. & G. De Brabandere (1991).
  - 25 Volgens de signatuurleer is het de natuur zelf die via de kleur of de vorm aangeeft voor welk ziek orgaan een bepaald kruid als geneesmiddel geschikt is. Zo zouden bijvoorbeeld rode kruiden goed zijn tegen bloedarmoede, witte of gevlekte kruiden (zoals het Longkruid) voor de longen, gele kruiden voor de lever, en zwarte kruiden voor de nieren. Wortels zouden nuttig zijn voor kwalen van het onderlichaam, terwijl bloemen en bladeren meer geschikt zouden zijn voor het bovenlichaam. Volgens dezelfde denkwijze zou de Steenbreek even gemakkelijk galstenen doen splijten als de rotsen waarop hij groeit, en bamboestengels de ruggengraat kunnen rechten, omdat de opeenvolging van de stengelleden aan een werkeloom doet denken.
  - 26 Samuel Hahnemann (1755-1843), de grondlegger van de homeopathie, dacht dat een ziekte moet worden bestreden door kleine doses van een stof die in grotere hoeveelheden het waargenomen ziektebeeld veroorzaakt. Die benadering vatte hij samen in de volgende uitspraak: "*Similia similibus curentur*" of "*Het gelijke moet door het gelijke worden genezen.*"
  - 27 Vandewiele, L. (1965b): pp. 142-161 en *ibid.* (1965c): pp. 488-502.
  - 28 Braekman, W. (1965): pp. 78-110 en *ibid.* (1971): pp. 328-338.
  - 29 Daems, W. (1993).
  - 30 Frazer, J. (1951): deel 1, vol. 2, pp. 7-97; Whittick, A. (1960): pp. 275-281; Brosse, J. (1989): De heilige boom. In: *Koerier* 187, pp. 4-9; Brosse, J. (1990): pp. 147-153; Flache, R. (1994): Wald und Baum in den Religion. In: *Forstw. Cbl.* 113, pp. 2-11.

DANKWOORD

De auteurs wensen de volgende personen te danken voor hun bereidwillige en deskundige medewerking bij het nalezen of vertalen van teksten, of bij het aanbrengen van literatuurgegevens:

- Prof. dr. Elze Bruyninx, etnologue, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Santi Correnti, specialist Siciliaanse folklore, Universiteit van Catania (Sicilië).
- Mevrouw Katelijn De Bevere, architect, Gent.
- Prof. dr. Luc De Grauwe, germanist, Universiteit Gent.
- Dr. Martine De Reu, conservator Handschriftenleeszaal van de Centrale Bibliotheek, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Freddy Decreus, classicus, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Albert Derolez, ere-conservator Handschriftenleeszaal van de Centrale Bibliotheek, Universiteit Gent.
- Mevrouw Nicole Desmet, secretaresse vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschappen en Afrikaanse Talen, Universiteit Gent.
- Lic. Arnold Eloy, historicus, Gent.
- Prof. dr. Paul Goetghebeur, plantkundige, Universiteit Gent.
- Mrs Daisy Njoku, archivaris, National Human Studies Film Archives, Smithsonian Institution, Washington D.C. (U.S.A.).
- Mr. Robert Huggan, Head of the International Publication and Communication Services, International Rice Research Institute, Los Banos (Filippijnen).
- Dr. Johanna Humphrey, Collections Data Manager, National Museum of Natural History, Anthropology Dept., Smithsonian Institution, Washington D.C. (U.S.A.).
- Em. Prof. dr. Paul Kluyskens, neus-, keel- en oorspecialist, Museum van de Geschiedenis van de Geneeskunde, Gent.
- Prof. dr. Rik Pinxten, cultuurantropoloog, Universiteit Gent.
- Science Reference Section, Science and Technology Division, Library of Congress, Washington D.C. (U.S.A.).
- Dr. Paul Taylor, Director Asian Cultural History Program and Curator of Asian Ethnology, Smithsonian Institution, Washington D.C. (U.S.A.).
- Em. prof. dr. Michel Thiery, verloskundige, Museum van de Geschiedenis van de Geneeskunde, Gent.
- Em. prof. dr. Paul Van der Veken, plantkundige, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Guido Van Hooydonck, ex-hoofd-bibliothecaris, Universiteit Gent.
- Dr. apoth. Leo Vandewiele, Farmaceutisch Museum, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Jacques Vanschoor, theaterwetenschapper, Universiteit Gent.
- Prof. dr. Ronnie Viane, ex-directeur van de Plantentuin, Universiteit Gent.

De auteurs danken ook van harte de heer Claude Vanderschueren, die met veel enthousiasme de botanische tekeningen van dit boek heeft verzorgd.

Ten slotte danken zij hun gezin voor het begrip en het geduld die ze jarenlang opbrachten bij het tot stand komen van dit compendium. Ze dragen dit boek dan ook graag aan hen op:

Raymonde, Maryse en Ann (MDC), en Luc, Maarten, Lieven, Hannes en Pieter (MCL).

Gent, mei 1999

Oudenburg, mei 1999

Marcel De Cleene

Marie Claire Lejeune

RITUELE PLANTEN IN ONS DAGELIJKS LEVEN

Onder rituele planten verstaan de auteurs alle planten die een rol spelen (speelden) in de religieuze¹ beleving van de mens. Dit religieuze gebruik van planten komt waarschijnlijk verwonderlijk over bij de jachtige westerse mens, want hij weet allicht niet meer hoe centraal de natuur stond in de beleving van de voorchristelijke godsdiensten.² Het staat bekend dat rotsen en bronnen³ heilig waren voor onze Keltische en Germaanse voorvaders, net zoals bomen, planten en dieren.⁴ De plantenwereld was het zinnebeeld voor de 'wezenlijke eenheid' van het leven. Voor de Germanen en de meeste andere Indo-Germaanse volkeren kwamen de vegetatiekrachten uit de Onderwereld. In de oude mythen wordt dit weergegeven door het afdalen van de god in de Onderwereld, terwijl alles op aarde verdort; de vegetatie komt terug tot leven als de god op de aarde weerkeert.

Het plantenrijk staat ook symbool voor de cyclische eigenschappen van het bestaan: geboorte, groei, sterven en gedaanteverwisseling. De vegetatiefeesten die hun hoogtepunt hebben rond de zomerzonnwende (21 juni) komen in alle tradities voor. Men viert er de kosmische krachten die tot uiting komen in de jaarcyclus, zelf een onderdeel van kleinere en grotere kringlopen.⁵ Vandaar dat de Germanen bij de geboorte van een kind een boom plantten, de zogenaamde 'geboorteboom', waarvan men geloofde dat de groei en de ontwikkeling samen ging met die van het kind. Dit aloude ritueel was populair in Europa: vooral in Duitsland, maar ook in Engeland, Frankrijk, Italië en in onze streken.⁶ Hoewel het planten van een geboorteboom in Vlaanderen anno 1908⁷ al zeldzaam was geworden, wordt die traditie nog op enkele plaatsen in ere gehouden (onder meer in Nieuw-Moer).⁸

Bijna alle Griekse godinnen beschermden de vegetatie: Hera, Demeter, Aphrodite, Artemis,

evenals Ares/Mars, de god van de oorlog, en Dionysos/Bacchus, de god van de wijn.⁹ Sommige moderne Europese tradities wijzen nog op de aardmoederlijke symboliek van de planten. Zo kent men de kruidwissen die op Maria-Hemelvaart worden gewijd en vervolgens in huizen en stallen worden opgehangen om mensen en dieren te beschermen.¹⁰

In alle culturen zijn er teksten en beelden die wijzen op de overgang van het plantaardige naar het dierlijke, van het menselijke naar het goddelijke en omgekeerd: een boom groeit uit de buik van een mens, een vrouw wordt bevrucht door een zaad, bomen komen uit engelen, een meisje verandert in een Egelantier enzovoort. In de Griekse en Romeinse mythologie vindt men tal van verhalen waar wezens in planten veranderen. Vele van die metamorfosen werden door de Latijnse dichter Ovidius¹¹ opgetekend.

Bijna alle culturen kennen wezens die in planten wonen of die ermee vereenzelvigd zijn: vegetatiedemonen. De Germanen noemden hun boom- en bosgeesten 'Iwidiën'. Evenals de Noorse 'Awidiën' en de Griekse boomnimfen ('Hamadryaden') werden die geesten in een boom geboren en stierven ze samen met de boom die ze beschermden. Ook de Kelten geloofden in boomgeesten. Onze 'Boe-Boe' of 'Bietebauw' is een moderne vorm van zo'n woudgeest. Verder zijn er geesten die velden en tuinen beschermen, zoals de 'Korenwolf', de 'Roggewolf', de 'Graswolf' enzovoort.¹² Men vindt trouwens nog over de hele wereld voorbeelden van een dergelijk geloof in planten-geesten.¹³

Planten halen hun kracht uit de aarde en nemen bovendien zonne-energie op. Met deze opgestapelde kracht wordt hun eventueel genezende of schadelijke werking, en hun gebruik in de magie verklaard.¹⁴ Aan sommige planten en bomen werden krachten toegeschreven die ze

slechts in beperkte mate of zelfs helemaal niet bezitten. Zo schreef de beroemde Plinius de Oudere in de eerste eeuw n.o.j. dat degene die *Artemisia* bij zich draagt, beschermd is tegen wilde dieren en allerlei giften¹⁵, en ook¹⁶ dat wie *Artemisia* aan zijn lichaam bindt, geen vermoeidheid zal voelen. Het wijdverbreide volksgeloof dat de Bijvoet iemand grote kracht verschaft als zijn ledematen ermee worden ingewreven, of de vermoeidheid verdrijft als men deze plant in zijn schoenen steekt (vandaar de naam 'Bijvoet') steunt vermoedelijk nog op Plinius' beschrijvingen.¹⁷

Immergroene struiken en bomen werden vroeger eveneens als heilig ervaren, juist omdat ze hun bladeren niet verloren tijdens de winter. Zulke planten symboliseren het altijd durende leven en zijn dus typische dodenplanten, want ze verwijzen naar de onsterfelijkheid.¹⁸

Aromatische planten hadden de reputatie om zuiverend te zijn en werden dus gebruikt om de lucht te zuiveren en kwade geesten, ziekten en plagen buiten te houden uit huizen en tempels. Zo werd de rook van Rozemarijn in de middeleeuwen aangewend tegen de pest.¹⁹

Planten met stekels en doorns werden als afwerend beschouwd en dus als een bescherming tegen de duivel en de demonen aangezien.

Fruitbomen waren ook heilig, omdat hun vruchten werden beschouwd als geschenken van de goden en de eerste vruchten werden dan ook geofferd aan de fruitboom zelf om zijn boomgeest te bedanken en tevreden te stellen, in de hoop dat die het volgend jaar terug voor een rijke oogst zou zorgen.²⁰

Bij veel primitieve en natuurvolkeren worden planten en bomen nog altijd vereerd.

KERSTENING VAN HET HEIDENSE NATUURGLOOF

De Kerk trad krachtig op tegen het heidense natuurgeloof; ze verbod bijvoorbeeld in 452 het branden van lichten bij bomen, rotsen, kruiswegen en bronnen. De concilies van Tours (567) en Nantes (568) spraken zich ook in die zin uit. Volgens latere voorschriften moesten priesters

in de biecht zelfs vragen of de gelovigen lichten of fakkels geplaatst hadden bij bomen²¹, bronnen, rotsen of kruiswegen. De zendelingen gingen dan ook tegen die boomverering in.²² Dat de kerstening met de nodige behoedzaamheid en planning gebeurde, bewijzen de volgende richtlijnen die paus Gregorius I de Grote (590-604) in 601 aan zijn zendelingen gaf: *"Het is onmogelijk alles uit te roeien, het is pijnlijk voor die heidenen om plots aan alles te verzaken. Degene die aan de bestijging van een top begint, verheft zich voetje voor voetje, niet met sprongen. De heidense heiligdommen behoren niet vernield te worden, wel hun inhoud, dat zijn de afgoden. Om die tempels te veranderen van de dienst van de duivel tot het welbehagen van de Ware God, is het noodzakelijk dat hetzelfde volk uit eigen hart hun dwaling zou afleggen en de Ware God zou kennen en biddend tot die gewone plaatsen zou samenstromen, en dat het zijn eigen tempels niet zou zien verwoesten. Dat men zich dus op de inhuldiging of geboortedag van de HH. Martelaren (wiens relieken daar worden geplaatst) een verblijf uit boomtakken vervaardige rond dezelfde kerken die uit tempels zijn ontstaan, en dat men door een godsdienstig gastmaal de plechtigheid viere; dat men de geslachte dieren niet meer aan de duivel offere, maar ter er van God als voedsel tot zich nemen, en de Algever over zijn mildheid danke, opdat, door hen wat uitwendige vreugde te verschaffen, zij de inwendige vreugde gemakkelijker aanvoelen."*²³

De 'natuurgodsdienst' van onze voorvaders is door de Kerk dus in de loop der eeuwen niet onmiddellijk uitgeroeid, maar eerder stapsgewijze omgevormd en in een christelijk kleedje verpakt. Heidense feesten liet men samenvallen met christelijke feesten en werden later uitsluitend christelijke feesten. Een mooi voorbeeld hiervan is de datum van de viering van Kerstmis. Noch de geboortedag, noch het geboortjaar van Jezus de Nazareër (Christus) zijn bekend. Over het geboortjaar variëren de schattingen doorgaans van 9 tot 1 v.o.j. De oudste (genoteerde) viering van Kerstmis op 25 december vindt men in het Westen, in Rome, in de Chronograaf van 354, waarvan de kalender te-

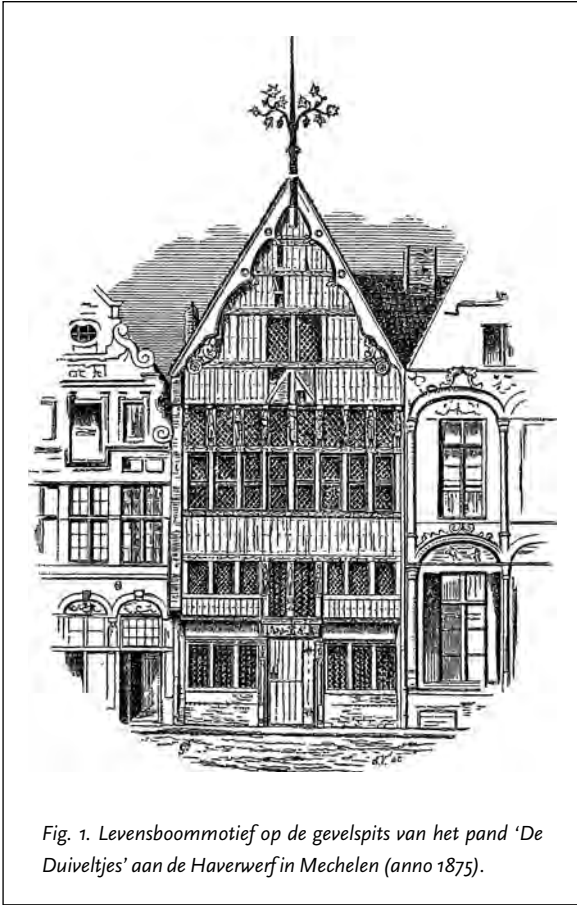
ruggaat tot 336.²⁴ Men neemt aan dat die dag bewust gekozen werd om de Romeinse aanhangers van de populaire Mithrasgodsdienst²⁵ tevreden te stellen, want hun Zonnegod ('Deus Sol invictus') werd van oudsher op 25 december gevierd. Bij de kerstening van de Germaanse gebieden bleek die datum ook te vallen in de belangrijke joelperiode (een winterzonnewende-feest). Tenminste twee van de vier belangrijke Keltische feestperiodes²⁶ zijn duidelijk gekerstend tot christelijke hoogdagen: Samain (1 november) werd het christelijk feest van Allerzielen, en Imbolc (1 februari) werd het feest van de H. Brigid/Brigitta (1 februari) en Maria-Lichtmis (2 februari). Pasen, het centrum van de christelijke liturgische viering binnen het kader van het kerkelijk jaar, viel aanvankelijk volgens de joodse traditie op de avond van de veertiende op de vijftiende dag van de eerste maanmaand 'Nisan'²⁷ van het joodse godsdienstige jaar.²⁸ Tijdens het Concilie van Nicea (325 n.o.j.) werd echter bepaald dat Pasen moet vallen op de eerste zondag na de veertiende Nisan. Sinds het begin van de negende eeuw liet men het begin van het paasfeest vallen op de eerste zondag die volgt op de volle maan na het begin van de lente. Hier ook is de heidense invloed merkbaar. Onder meer Beda of Baeda Venerabilis (672-735), een Angelsaksische monnik uit de benedictijnerabdij van het Noord-Engelse Jarrow²⁹, liet zich geen verrijzenisritueel opdringen dat berekend was op een dag die mogelijk kon vallen voor de lente-avond, het tijdstip waarop de dagen even lang worden als de nachten en de zon het dus haalt op de nacht. Dit natuurgodsdienstige steekspel speelde zich af gedurende het begin van de achtste eeuw en werd beslecht in het voordeel van het Europese (Keltische?) religieuze gedachtegoed. De brief van Beda daterend uit 710 n.o.j. aan de Schotse koning bevestigt die historische toelichting. De aangepaste berekening van de paasdatum is nog altijd geldig.

Ook het feest van Allerzielen en Allerheiligen liet de Kerk samenvallen met 1 november, van oudsher het Keltische Samainfeest (een zielenfeest, gelijk ook het nieuwjaarsfeest).

Heel wat Keltisch en Germaans geloof overleefde dus via het volksgeloof en de officiële godsdienst, en verankerde zich in de middeleeuwse literatuur en iconografie.³⁰ Eeuwenoud geloof werd geabsorbeerd in populaire passages van heiligenlevens, werd overgenomen in onze volksgeneeskunde, folklore en volksmagie, of leefde gewoon verder in allerlei mythen en legendes.³¹

Ook restanten van het oude natuurgeloof leven op één of andere manier nog verder in onze 'beschaafde' wereld, maar men beseft het niet altijd, omdat ze zo verweven zijn met het dagelijkse leven dat hun aanwezigheid als vanzelfsprekend overkomt. Men stelt zich inderdaad geen vragen als men kapelletjesbomen en dorpslinden tegenkomt, rijst gooit naar pasgehewe koppels, gemeenten als Jezus-Eik, Asse (Es), Hasselt (Hazelaar), Arbresfontaine enzovoort voorbijrijdt, of Cipressen, Thuya's of Chrysanthen plant op kerkhoven, en 'pensees' (Viooltjes) en Palmboompjes in onze tuin; of als men zegt dat men "op onze lauweren rust", "over rozen gaat", "slaapt als een roos", "iets onder de roos vertelt", "voor iemand een boontje heeft", "van de mare bereden is", of dat klavertjes-vier geluk brengen, dat men okkernoten moet afslaan en niet aftrekken, of als men hout vasthoudt of afklopt uit schrik te worden gestraft voor de beweringen die men ervoor heeft gedaan. Weinigen weten dat de naam van de Keltische Eburonenstam afgeleid is van een Taxusboom, en die van de Ardennen van Arduinna, een Keltische zwijnengodin.³²

Velen kennen nog wel de verhalen die men aan al te nieuwsgierige kinderen vertelde over de geboorte van broertjes of zusjes. In Europa komen kinderen uit een waaier van natuurelementen: bloemkelken, gewijde bomen, bronnen of vijvers. Ofwel haalt men de kindjes uit holle bomen (Linde, Eik, Beuk of Es) of worden ze in het bos geboren en dan wel meestal onder een oude Eik. In Engeland komen ze echter uit een peterseliebed en in Wallonië uit de tuin van de pastoor. In Vlaanderen komen de kinderen meestal uit Koolsoorten of worden ze door ooie-

overdragen. Die bomen vervullen dus nog steeds hun oude 'heidense' rituele en magische plicht, maar ze moeten wel het gezelschap van een veldkapelletje dulden, een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen verder bestaan in een gekerstende wereld.

Ook de Kerk gebruikt nog tal van heidense rituelen. Men wijdt in de kerk nog palmtakjes die dan in huis worden opgehangen aan een kruisbeeld of bij een wijwatervat, men geeft op Aswoensdag een 'askruisje' met de as van een gewijd en verbrand 'palmtakje'³⁵ (*Buxus sempervirens* L.), tot 1964³⁶ vierde men op de Rozenzondag ('Laetare', de derde zondag voor Pasen) de Gouden Roos of de Roos der Deugd, een christelijk symbool dat sinds de twaalfde eeuw officieel bestond, men gebruikt wierook, wijn en brood tijdens de eucharistieviering enzovoort: al die symbolen putten hun kracht en betekenis uit voorchristelijke religies. De Witte Lelie wordt beschouwd als een typische Mariabloem, vandaar de volksnaam 'Madonna'slelie', de Roos is een oeroud symbool van liefde en van stilzwijgendheid, vandaar dat paus Adrianus VI (1522-1533) bij decreet een Roos liet afbeelden boven de biechtstoelen van de rooms-katholieke kerken.³⁷ Onze kerstboom, het kerstblok (dat we nu nog kennen onder de vorm van een populaire taart, de 'bûche de Noël'), het stoken van kerstvuren, 'Halloweenlichtjes', kaarsjes in uitgeholde bietenkoppen, Sint-Maartensvuren en Sint-Jansvuren, zijn allemaal nog restanten van een oud ritueel gebruik. Velen weten dit echter niet. Het is dan ook de moeite waard om meer aandacht te schenken aan de mythologische en symbolische rijkdom van ons Europees religieuze verleden, in het bijzonder dan van rituele planten en bomen, om hun sporen tot in het heden te leren herkennen en te waarderen.

Fig. 1. Levensboommotief op de gevelspits van het pand 'De Duiveltjes' aan de Haverwerf in Mechelen (anno 1875).

vaars naar huis gebracht.³³ Zo heeft elke streek blijkbaar haar overblijfsel van het oude geloof. De oude planten- en bloemensymboliek komt nog voor op oude boerenwoningen (muurankers, deurlichten en schoorstenen met gestileerde levensbomen), boerenhekkens met Franse 'lelies', op oude boerenmeubels³⁴, en op gevelspitsen. Ook onze hedendaagse meiboom is een restant van de oorspronkelijke uiting van de verering van de geest van de vruchtbaarheid. En wie weet dat in België nog bomen voorkomen waaraan sommigen nog altijd een magische geneeskracht toeschrijven, zoals de populaire 'Chêne à clous' (een Eik) in Herchies (Mons), en het 'Onze-Lieve-Herenboompje' (een Populier en een meidoornhaag) in Poperinge, waarop men koorts en allerlei ziekten meent te kunnen

- 1 Religie stamt van het Latijnse 'religie' dat afgeleid is van 'relegere' (= weer bij elkaar brengen). Religio wijst dus op zich verbonden voelen met iets. Religie betekent in het Nederlands zowat hetzelfde als godsdienst, maar in feite is het een ruimer begrip want de term 'godsdienst' wordt voorbehouden voor de eigenlijke verering van één of meer persoonlijke goden. In de culturele antropologie neemt men aan dat elk volk een soort 'religie' belijdt en dat elk cultuurvolk een oorsprongsmythe heeft waarin de natuur, en planten en bomen in het bijzonder, een rol speelt.
- 2 Rasch, J. (s.d.): pp. 8-9; Harou, A. (1891): Bomen en Wouden in volksgeloof en volkssagen. II. De Boomen en Wouden bij de Oude Kelten en Germanen. In: *Ons Volksleven* 3, pp. 148-149; Frazer, J. (1910-1915 + suppl. 1936; heruitgave 1951); De Cock, A. (1918): p. 37; Flasche, R. (1994): *Wald und Baum in den Religion*. In: *Forschtw. Cbl.* 113, pp. 2-11.
- 3 Sommige bronnen hadden een reputatie die heel ver reikte. Zo beschreef Plinius de Oudere in 77 n.o.j. in zijn *Naturalis historia*, boek XXXI, cap. VIII, de geneeskrachtige werking van een ijzerhoudende bron nabij Tongeren. Die merkwaardige bron bestaat nog altijd en wordt 'Pliniusbron' genoemd.
- 4 De Germanen kenden bijvoorbeeld vaak bovennatuurlijke krachten toe aan trek- en watervogels, zoals: ganzen, eenden, zwanen en ooievaars. Kraanvogels en ooievaars staan trouwens in Europa nog altijd bekend als 'kindjesbrengers'... Bij de Germanen (Freya), Babyloniërs (Anath), Grieken (Aphrodite) en Romeinen (Venus) symboliseerde de duif vrede, terwijl in de Bijbel de witte duif een symbool is van de H. Geest. Die dubbele symboliek is nog steeds levendig (Valgaerts & Machiels, 1992, pp. 41-42).
- 5 Chevalier J. & A. Gheerbrant (1974b): pp. 363-364; Farwerck, F. (1978): p. 138. We zien dit in de Attismysteriën van de Frygiërs, in de mysteriën van Demeter en Persephone, en in die van Dionysos. Dit komt eveneens terug bij niet-Indogermaanse volkeren (bijvoorbeeld de Egyptische Isismythe, de Babylonische mythe van Ishtar enzovoort).
- 6 Celis, G. (1930a): pp. 105-106. Naast Linden, Elzen en Eiken, werden vooral fruitbomen aangeplant; in onze streken was dat doorgaans een Appelboom bij de geboorte van een jongetje en een Perenboom, of een Notenboom bij de geboorte van een meisje.
- 7 De Cock, A. (1907-1908): Spreekwoorden, zeggwijzen en uitdrukkingen op volksgeloof berustend. In: *Volkskunde* 19, pp. 214.
- 8 Goethals, I. (1997): Onderzoek naar merkwaardige bomen in België, in opdracht van het Curatorium Lievenswerthe Alte Bäume uit Wiesbaden. In: *De Standaard*, 12 februari 1997, p. 32.
- 9 In de hellenistische periode bereikte de plantensymboliek haar hoogtepunt; die periode levert bovendien betrouwbare informatie omtrent het volksgeloof. Zo weet men dat de Palm bij de Grieken een symbool was van bijstand aan moeders of van wensen van voorspoed voor het kind. Boksdooorn en Laurier hing men boven de huisdeur van zieken. Overledenen werden besprenkeld met 'Apium' (dit kon in de oudheid evengoed Peterselie als Selder hebben betekend), en hun hoofd gekroond met een krans van symbolische bloemen. Bij de crematie van het lijk werden geurige bloemen en kruiden toegevoegd; aan de urne hingen symbolische kransen en rond het graf plantte men bloemen, struiken en typische bomen. Genoegzaam bekend is ook dat de overwinnaar van de Olympische spelen werd gekroond met een bloemenkrans van de Wilde Olijf; de overwinnaar van de Pythische spelen kreeg een laurierkrans (Forstner, D., 1961, pp. 251-255; Biedermann, H., 1992, p. 60).
- 10 Valgaerts, E. & L. Machiels (1992): p. 41. Een recent evenement is de 'cruydenwydinghe' die sedert 15 augustus 1985 wordt georganiseerd in de O.-L.-V.-kerk in Damme. Op 14 augustus wordt de kerk en vooral het Lievevrouwe-altaar door de bevolking versierd. Op de hoogdag dragen kinderen tijdens de hoogmis bloemen en kruiden naar het altaar, waar ze worden gezegend. Zelfs broden, vruchten en landbouwgereedschap worden er aangeboden. Vier volwassenen hangen een reuzenrozenkrans rond de kansel. Na de mis krijgt iedereen een bidprentje met een kruiden-

- bloempje. Dit is een initiatief van de heer Fernand Etienne, die een eeuwenoud gebruik wou doen herleven. In 1986 gooide men vanop de toren kruidenzakjes; wie een bon in een zakje vond, had recht op een prijs (Giraldo, W., 1989, p. 55).
- 11 Publius Ovidius Naso (ca. 8 n.o.j.): *Metamorfosen*. Plantkundigen worden trouwens geregeld geconfronteerd met de Romeinse en Griekse mythologie, want plantennamen werden niet zelden ontleend aan mythologische figuren, bijvoorbeeld: *Heracleum*, *Atropa*, *Circaea*, *Daphne*, *Artemisia*, *Protea*, *Myrthe*, *Cupressus*, *Adonis*, *Achillea*, *Hyacinthus* enzovoort.
- 12 Rasch, J. (s.d.): pp. 8-9; Dierbach, J. (1833): p. 22; Teirlinck, I. (1892): pp. 75-82.
- 13 Indianen in Guatemala offeren anno 1996 nog altijd aan geneeskrachtige kruiden; de Bataks uit Noord-Sumatra, de Dayaks uit Borneo, de Ifugao- en Bontocstammen uit de Filippijnen geloven nog in de ziel van de Rijst en houden plechtigheden te zijner eer; boeddhisten geloven dat 'dewas' of geesten uit de planten spreken enzovoort. Cf. de BRTN-TV2-uitzending *Van kruid tot medicijn* op 12/12/1994, in de serie 'Herover de Aarde' (samenstelling: Marcel De Cleene en Luc Declercq).
- 14 Chevalier J. & A. Gheerbrant (1974b): pp. 27-28. In de vedische tradities zijn de planten geneeskrachtig omdat ze een geschenk zijn uit de hemel, en daarom de wortels van het leven. Men aanroeft ze als godheden. Bij heel wat primitieve volkeren worden toverformules uitgesproken bij het toepassen van geneeskrachtige planten (bijvoorbeeld bij de Tobelo's, cf. Taylor, P., 1988, *From Mantra to Mataràa: opacity and transparency in the language of Tobelo magic and medicine* (Halmera island, Indonesia). In: *Soc. Sci. Med.*, 27 (s). pp. 425-436).
- 15 Plinius de Oudere (77 n.o.j.): *Naturalis historia*, boek XXV, cap. LXXXI.
- 16 Plinius de Oudere (77 n.o.j.): *Naturalis historia*, boek XXVI, cap. LXXXIX.
- 17 VDVV (1927): Band I, p. 1.007.
- 18 Klein, R. (1979): p. 123.
- 19 Opie, I. & M. Tatem (1989): p. 333.
- 20 Vruchten, de eindproducten van bestoven bloemen, speelden in de oudheid een erg belangrijke rol. Zo bestonden de offergaven voor Demeter/Ceres uit vruchten; 'Demeter carpophoros' was een bijnaam voor Demeter, die ze deelde met Cora/Persephone. Beide godinnen werden in Tegea geëerd als 'Carpophori', de vruchtendraagsters (Paus. 8. 53.3, zoals vermeld bij Bell, R., 1982, p. 95). Eumolpus werd soms beschouwd als de uitvinder van de fruitteelt (*Hymn. in Cer.* 476, zoals vermeld bij Bell, R., 1982, p. 95). Fides, de godin van de trouw, werd afgebeeld als een matrone die een mand met vruchten draagt. Hestia, de godin van de huiselijke haard, heeft nooit eigen tempels of mythen gehad (haar Romeinse tegenhanger, Vesta, had die wel), maar men offerde haar wel de eerste vruchten van elke fruitoogst. De 'Maliades' waren nimfen die werden vereerd als beschermsters van kudden en fruitbomen (Bell, R., 1982, p. 95). De familietafel was bij de Romeinen gewijd aan de 'Penaten', de beschermgoden van het huis; ze werden aan de haard vereerd en kregen hun deel van de dagelijkse maaltijd; er stond voor hen steeds een zoutvat en wat fruit op tafel klaar (Anoniem, 1972-1977; Plut. *Quaest. Conviv.* 7. 4, Liv. 26. 36, zoals vermeld bij Bell, R., 1982, p. 95). Pomona was de Romeinse godin van de boomvruchten. Terminus was de Romeinse god van de grensstenen en -palen. Elk jaar, op 25 februari, vierde men de 'Terminalia', waarbij aan de grensgod een offermaal, bestaande uit gebak, meel en fruit, werd aangeboden op stenen grenspalen, en het was bij wet verboden die met bloed te kleuren (Anoniem, 1956-1962; Bell, R., 1982, p. 96).
- 21 Het plaatsnemen van brandende fakkels bij fruitbomen is nog tot voor kort blijven voortleven. Zo bestond in het Waalse Wasmes de traditie om in brand gestoken Hennep, brandende pakken stro of takjes in de fruitbomen te gooien, ofwel voor het botten van de bomen, ofwel na het vallen van de bladeren. De bedoeling was om de slechte geesten te verjagen zodat de boom overvloedig vruchten kon geven. Hierbij werd de fruitboom als een mens aangesproken.
- 22 Zoals Sint-Martinus, bisschop van Tours (4de eeuw), Sint-Bonifatius van Mainz (8ste eeuw,

bisschop-martelaar), Sint-Bavo, patroon van Gent (7de eeuw) en Willibrordus die Friesland bekeerde (7de-8ste eeuw). Op een twaalfde-eeuws kapiteel van de kathedraal van Vézelay (F) ziet men hoe Sint-Martinus de heidenen de opdracht geeft om hun heilige boom om te hakken. In de negentiende eeuw reageerden Vaticaanse bladen nog tegen de invoering van het gebruik van kerstbomen (sic) in Italië. Kerstbomen worden immers als overblijfselen van het heidense 'Feest van het Licht' aangezien.

23 Greg. Magnus Lib., XI, cap. 76, in *Bedae Hist. Angliae*, I, 30.

24 Misschien werd het feest al vroeger gevierd. In elk geval bestond het feest nog niet in 243 n.o.j.

25 In het tolerante Rome werden allerlei goden vereerd, vooral Saturnus en Jupiter waren populair. In de loop van de tweede eeuw kwam, onder invloed van Perzische godsdiensten, ook de verering van de zon (Mithras) op. Onder meer Commodus (180-192 n.o.j.) en Severus (193-211 n.o.j.) waren die zonneverering genegen. In 218 besliste keizer Heliogabalus zelfs dat de cultus van Jupiter moest worden vervangen door die van de Zon, maar na diens dood bleef alles terug bij het oude. In 270 werd Aurelianus (214-275), zoon van een priesteres in het oosten van het Romeinse Rijk, tot keizer gekroond. De 'Sol invictus', 'de onoverwinnelijke zon', werd nu tot Oppergod gepromoveerd en een college van opperpriesters huldigde in 273 in Rome een grote tempel in, gewijd aan de Zonnegod. Deze zonnediens of Mithrascultus bleek tot de belangrijkste godsdienst te evolueren in het Romeinse Rijk. In Rome en Ostia alleen al zijn niet minder dan zesenzestig heiligdommen opgegraven. Op 25 december hield men er grote feesten ter ere van de Zonnegod. De keizers uit de derde eeuw bevorderden die godsdienst omdat hij hen toeliet aan personencultus te doen. De vroege christenen weigerden dit, zodat ze als een gevaar voor de Staat werden beschouwd. Constantijn vaardigde in 313 echter een verdraagzaamheidspact uit, waarbij de christelijke godsdienst als een wettelijk toegelaten religie

werd erkend ('religio licita'). Constantijn gaf de christenen vrijdom van belastingen en erkenning op rechtspraak van de bisschoppen. Maar de keizer wou op goede voet blijven staan met de aanhangers van de toenmalige traditionele godsdiensten, iets wat hem in een moeilijke positie dwong. Hij weigerde, ondanks de druk van christelijke zijde, om het heidense zonnefeest op 25 december af te schaffen. De keizer sloeg en zalfde: hij vaardigde een nieuw edict uit die alle slaven vrij maakte, op voorwaarde dat ze zich tot het christendom bekeerden. Op die manier gaf Constantijn een veel grotere slagkracht aan het tot staatsgodsdienst geworden christendom. Ondanks de druk om het Mithrasfeest af te schaffen, bleef het toch bestaan en lieten de christenen vermoedelijk het geboortefeest van Christus ermee samenvallen. Het vieren van Kerstmis op 25 december verspreidde zich vlug over het hele Romeinse Rijk: in 350 n.o.j. in Constantinopel, in 382 in Anatolië, rond 430 in Alexandrië, en rond 440 in het Heilig Land zelf (Anoniem, 1989b; Peeters, Y., 1982, Het ontstaan van het Kerstfeest. In: *Ons Heem* 36 (6), pp. 157-159). Leo de Grote, bisschop van Rome, maakte in 440 gewag dat het Jezusfeest op 25 december werd gevierd in Italië en Frankrijk (Krekelberg, G., 1920, Hoe oud is de Kerstboom? Van waar is hij gekomen? Waarom is hij een naaldboom? In: *Volkskunde* 26, p. 83).

26 Imbolc (1 februari, 'feest van de nieuwe melk'), Beltain (1 mei, 'feest van het goede vuur'), Lughnasa (1 augustus, 'het feest van de luchtgod Lug', een oogstfeest), en Samain (1 november, een 'doden- of zielenfeest'). Het is duidelijk dat al die feesten te maken hadden met seizoenswisselingen en vruchtbaarheid. Imbolc wordt in verband gebracht met de zoogtijd van oaien. In Ierland is dit feest gewijd aan de moedergodin Brigid, beschermster van barende vrouwen. Later werd Brigid gekerstend tot de H. Brigid/Brigitta. Beltain wordt in verband gebracht met zonnewarmte en de ermee samenhangende vruchtbaarheid van de aarde en het vee. Het was de start van het weiden. Het is niet bekend of Beltain ooit buiten Ierland gevierd werd. Het

- oogstfeest Lugnasa wordt in verband gebracht met de luchtgod Lug. Het is bekend dat op die dag in Lyon (afgeleid van 'Lugdunum' = bolwerk van Lug) een groot feest plaatsvond. Het belangrijkste feest was evenwel Samain, dat vermoedelijk een nieuw Keltisch jaar inluidde. Alleen op Samain ging de poort naar de andere wereld open en kwamen de zielen terug op aarde. Er werden veel drank en spijzen geofferd, en vuren aangestoken om de overledenen te voeden en te laven, en hun zielen te zuiveren. Samain was ook de start van het binnenhalen van het vee en van de slachtperiode. Op de Gallische Coligny-kalender heet dit feest Samonios (Green, M., 1993, p. 74; Simon, J., 1996, p. 155). Het Engelse, middeleeuwse 'Halloween' of 'All-hallows Eve' (ook 'holloloo' genoemd) herinnert nog aan dit aloude Samaingebruik.
- 27 Nisan is een Assyrische naam.
- 28 De zevende maand van het joodse burgerlijke jaar (maart-april).
- 29 En opgeleid in Iers-Keltische kloosters. De Engelsman Egbert maakte aan de Ierse monniken de Romeinse manier bekend om Pasen te berekenen.
- 30 Hieronder volgen enkele voorbeelden van kerstening van holle bomen die naar Germaans geloof in bijzonder aanzien stonden, en waaraan een bijzondere kracht werd toegekend omdat ze in contact zouden staan met de Onderwereld. Volgens de heiligenleer wordt de H. Bavo (†omstreeks 653-665), patroonheilige van de kathedraal in Gent en in Haarlem, soms voorgesteld als een kluizenaar in een holle boom. Gerlachus – vooral in Limburg aangeroepen – woonde als kluizenaar in een holle Eik in Houthem bij Valkenburg. De miraculeuze Els in het Brabantse Asse is ook een holle boom (Van der Linden, R., 1986, resp. pp. 63, 107, 274). Men dacht koorts te kunnen genezen door de zieke persoon door een holle boom te laten kruipen (de Warsage, R., 1920, p. 303). Het standbeeld van de N.-D.-de l'Epine te Eudeghien (Ath) staat op de stam van een oude Meidoorn (de Warsage, R., 1920, pp. 325 en 366). Notre-Dame de Wihou wordt ook 'Notre-Dame au bois d'Argenteau' genoemd, omdat men haar beeld in een holle oude Eik vond (de Warsage, R., 1920, pp. 363 en 372); ook het beeld van Notre-Dame de Foy werd zo gevonden (de Warsage, R., 1920, p. 367). Het beeld van de Notre-Dame du bon Vouloir werd in een holle Linde aangetroffen (de Warsage, R., 1920, p. 364).
- 31 Tal van rituele planten en dieren werden een attribuut van heiligen, zoals bijvoorbeeld de Maria-eiken en Sint-Antonius-Abt met het varkentje.
- 32 Green, M. (1997): p. 22. Hoofdstuk 1 (pp. 7-38) gaat over het belang van de natuur voor de Keltische religie.
- 33 Teirlinck, I. (1892): pp. 126-127.
- 34 De symboliek bij de plattelandsmeubelen in Frankrijk is uiteengezet door Beigbeder, O. (1969): p. 233. In de romaanse meubelstijl is de verticale stijl (balk) een steeds weerkerende figuur die verwijst naar de groei van de planten gedurende de dag door de weldoende invloed van de zon. De plantenversiering op landelijke meubels (boerenmeubels) is van groot belang, teneer dat de bezitters ervan sterk met de natuur verbonden waren. Het is de weergave van een traditie die al tot uiting kwam in de romaanse kunst en verder gezet werd in de gotische periode. Men ging zelfs zo ver dat men beweerde dat de opeenvolgende gotische stijlen te vergelijken waren met de veranderingen in de vegetatie in de loop van de seizoenen. De meeste streekmeubelen tonen, met lichte verschillen per streek, de afwisseling der seizoenen.
- 35 Op veel Vlaamse parochies wordt tegenwoordig die as vervangen door houtskool (Lejeune, M. Cl., 1997, persoonlijke mededeling). In het Oost-Vlaamse Oostakker gebruikt men echter nog altijd de as van het Palomboompje (De Cleene, M., 1996, persoonlijke notitie).
- 36 Het Concilie van 1964 heeft dit gebruik afgeschaft (Ryckebusch, W., 1997, persoonlijke mededeling).
- 37 Kits Nieuwenkamp, H. (1953): Plantlore: Plantensymboliek. Roos. In: *Oostvlaamsche Zanten* 28 (5), pp. 132-134.

ZIJN OUDE SYMBOLEN, MYTHEN EN RITEN NOG ZINVOL?

Het woord 'symbool' komt van het Griekse 'symbolon', dat oorspronkelijk sloeg op de twee helften van een wassen schrijftafeltje dat personen met elkaar deelden als uitdrukking van hun onderlinge band. Deze betekenis ging geleidelijk over naar een herkenningsteken, een contra-merk of legitimatiebewijs, dat diende om bijvoorbeeld een vergadering in besloten kring bij te wonen. Later werd 'symbool' gebruikt voor elk afgesproken teken, en werd dus een soort parool of wachtwoord, een teken in het algemeen. Ten slotte kreeg 'symbool' de specifieke betekenis van zinnebeeld: een concreet teken² dat naar een andere, vaak niet-concrete werkelijkheid verwijst. Een bekend voorbeeld hiervan is de palmtak die de overwinning symboliseert.³ Een symbool wil dus iets voorstellen zonder evenwel een kopie te zijn. Er bestaan verschillende soorten symbolen op verschillende niveaus; ze zijn vaak, maar niet altijd, gekoppeld aan mythen en rituelen⁴. De wiskunde kent bijvoorbeeld geen rituelen, wel cijfers⁵ en tekens die niets anders zijn dan conventionele en concrete symbolen van zeer abstracte ideeën.⁶ Zo zijn de symbolen '0' voor het cijfer nul en '∞' voor oneindig algemeen bekend. Maar wie weet nog hoe lang het heeft geduurd om een gepaste weergave te vinden voor een erg abstract gegeven als nul? En wie weet dat de oorspronkelijke voorstelling van het oneindige de dubbele 'ouroboros' was, de slang die in haar eigen staart bijt?⁷ Het wetenschappelijk symbool is dus een sterk vereenvoudigde voorstelling geworden van een abstract complex. Symbolen die aan rituelen gekoppeld zijn spelen niet alleen een passieve rol als drager van een boodschap, ze vervullen bovendien een actieve, dynamische rol in het dagelijkse leven van de mens.⁸ Heel wat politieke partijen, filosofische, beroeps-, politieke of religieuze verenigingen, en naties kennen de subtiele kracht die uitstraalt van een symbool en plaatsen dat dan ook

Fig. 2. God de Vader troont boven de H. Geest, de Zoon en de Moeder Gods. In de linkerhand houdt hij een rijksappel, in de rechterhand een scepter: emblemen van wereldlijke macht.

graag op hun logo of embleem. Men hoopt dat het gekozen symbool zal aanslaan bij de leden en verder als leidraad en stimulans zal dienen om een beweging gaande te houden, niettegenstaande de verscheidenheid binnen de groep. Niet alleen kleuren spelen een belangrijke symbolische rol, ook afbeeldingen doen dat. Op de honderd vijfenzeventig nationale vlaggen die in 1989 geregistreerd waren, bevatten er zesenvijftig een vijfpuntige ster, vijftien een zon, elf een maan, vier een leeuw, zes een adelaar, dertien een plant of een boom. Sommige dragen zelfs

uitgesproken filosofische symbolen als yin/yang (Zuid-Korea, Mongolië), Salomonszegel of Davidster (Israël) of I Tching (Zuid-Korea). Zeventien nationale vlaggen dragen een of ander kruis.

Emblemen en symbolen worden soms door elkaar gebruikt, maar het is beter een onderscheid te blijven aanhouden. Een embleem is een teken of een symbool dat aan iets anders verbonden is. De arend is bijvoorbeeld zowel een embleem als een symbool van de H. Johannes; als de vogel afgebeeld staat naast de heilige is het een embleem; staat hij echter alleen, dan is hij een symbool voor Sint-Jan.⁹ De tijd kan door verschillende symbolen of emblemen worden uitgedrukt, bijvoorbeeld als de Griekse god Chronos die zijn eigen kinderen verslindt. De vergelijking met de tijd is duidelijk: ook die verslindt zijn eigen kinderen (uren, dagen, maanden) naarmate hij ze zelf verwekt. Chronos wordt afgebeeld als een oude man met een lange witte baard en wapperende grijze haren (de tijd is immers oud en eeuwig), schamel gekleed (vergankelijkheid van de stoffelijke goederen) en met een lier of (vaker) met een sikkel in de hand. Later worden die attributen vervangen door een zeis of een zandloper die de dood voorstellen. Tijd en dood worden inderdaad met elkaar verward omdat ze beiden de levensdraad doorsnijden.¹⁰

Tekens geven een eenvoudig verband weer. Dit is bijvoorbeeld zo met de moderne toeristische pictogrammen die verwijzen naar de lokale restaurants, campings, zwembaden, of bezienswaardigheden. Door analogie kunnen echter heel wat andere ideeën optreden. Zo kan een pictogram met een vuurvlam voor gevaar van bosbrand waarschuwen, maar dezelfde afbeelding kan evengoed in een andere context op vlamme geestdrift wijzen, in andere gevallen misschien zelfs op hoop of op geestelijke verlichting.

Symbolen zijn dus moeilijk te definiëren of te klasseren¹¹, want ze kunnen variëren van gewone tekens waaraan een eenvoudige betekenis werd gegeven, tot een voorwerp, of een afbeel-

ding ervan, of zelfs een handeling, waarmee een niet-concrete werkelijkheid tot uitdrukking wordt gebracht. Water dat werd gebruikt in de antieke rituele reinigingen werd bijvoorbeeld meteen het symbool van goddelijk leven of van goddelijke genade. Een palmtak symboliseert de overwinning. In zijn diepere betekenis overstijgt het symbool dus het teken en het maakt aldus een andere werkelijkheid voelbaar.¹²

AARD VAN EEN SYMBOOL

Een symbool kan ook verschillende begrippen uitdrukken en/of kan evolueren in de tijd. Een mooi voorbeeld hiervan is de haan.¹³ Hij symboliseert woede omwille van zijn vechtlust¹⁴, en overwinning omwille van zijn zegevierende houding en gang¹⁵, waakzaamheid omwille van zijn gekraai bij zonsopgang en ook omdat hij over zijn kippen waakt en de orde handhaaft in het hoenderhok. In de oudheid was de haan het zonnedier, gewijd aan de zonnegod Apollo, dat het aanbreken van de dag aankondigt en de demonen van de nacht verjaagt. De haan was ook aan de Germaanse oppergod Wodan/Odin gewijd; hij bewaakte de 'Goudkam' die naar de woning van de goden leidde. Door zijn strijdlust en voortdurende drang tot paren is de haan ook een mannelijk symbool geworden. In de middeleeuwen was de haan, net als de bok, een symbool van wellust. Vandaar ook de link met de Onderwereld; vooral de zwarte haan was een tover- en offerdier voor de onderaardse machten. De haan wordt sinds de romaanse tijd op kerktorens geplaatst om op te roepen tot het ochtendgebed. De haan symboliseert ook Christus die een nieuwe dag voor het geloof doet aanbreken, of verzinnebeeldt berouw (Petrus toonde berouw bij het kraaien van de haan) en waarschuwt tegen zelfoverschatting (het driemaal kraaien van de haan bij de verloochening van Petrus). Door de associatie van de haan met Petrus werd die heilige ook de schutspatroon van de klokkenmakers!¹⁶

Net als verschillende woorden soms dezelfde betekenis kunnen hebben, kunnen verschillen-

de symbolen soms ook dezelfde idee of ideeëngroep uitdrukken. De idee van spirituele verheffing, van het kosmische verband tussen hemel en aarde, wordt bijvoorbeeld uitgedrukt door een boom, een ladder, een berg, een scepter, een rechtopstaande man met zijn hoofd in de wolken en zijn ontblote voeten (een ingewijde dus) op aarde. Soms worden bepaalde symbolen verenigd en vormen ze dan een meerdelig concept: tweedelig in het geval van zwart/wit, yin/yang, zon/maan, mannelijk/vrouwelijk; driedelig in het geval van het drieëenheden-principe dat men tegenkomt in heel wat godsdiensten en filosofieën, in motto's van naties enzovoort.

Een ander kenmerk van een symbool is dat het een heel netwerk van betekenissen kan omvatten die zelf onderling verschillende betekenislagen vormen. Een mooi voorbeeld is wellicht het christelijk kruis dat niet alleen symbool staat voor het leven, de kruisiging⁷, de dood en de verrijzenis van Christus, maar tevens voor de hele geschiedenis van het christendom door de eeuwen heen. Het kruis spreekt in dit geval voor zichzelf en is dus een zin(ne)beeld geworden. Oersymbolen spreken het diepere in de mens aan – de archetypes – en komen universeel in tijd en ruimte voor.¹⁸ Primitieve kruisen zijn bijvoorbeeld zo'n oersymbool; ze werden door het christendom overgenomen en werden er zo nauw mee verbonden dat ze in het Westen veel van hun oorspronkelijke betekenis hebben verloren.

MISBRUIK VAN SYMBOLEN

Riten en symbolen kunnen een grote invloed uitoefenen op het collectieve onderbewustzijn van de mens, en mogen dus helemaal niet worden beschouwd als onschuldig of ongevaarlijk. Ondanks hun positieve bijdrage tot de ontwikkeling van de mensheid, kennen ze ook een aantal gevaarlijke nevenaspecten. In de geest en de handen van malafide leiders kunnen ze immers worden misbruikt om mensen te laten opgaan in een speciale, wereldvreemde sfeer, en hen daardoor een soort verbondenheid en geborgen-

heid bezorgen, dit alles echter ten koste van het kritisch denken. Vandaar dat misdadige leiders van sekten hun volgelingen soms zo ver kunnen krijgen dat ze slaafs uitvoeren wat zij hen voorzeggen (bijvoorbeeld Baghwansekte en Moonsekte), of dat ze zich zelfs (al dan niet onder dwang) van het leven benemen (Zonnetempelsekte).

Niet alleen sekteleiders, maar ook leiders van politieke groeperingen onderkennen de stille zeggingskracht van symbolen, mythen en rituelen en kunnen er eventueel misbruik van maken. Een mooi symbool dat op een afschuwelijke manier politiek werd misbruikt, is wel de swastika¹⁹ (of het hakenkruis). De swastika werd net voor

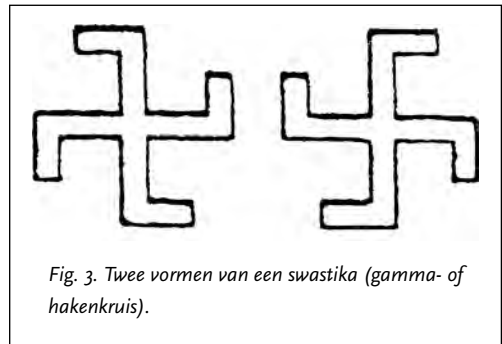

Fig. 3. Twee vormen van een swastika (gamma- of hakenkruis).

de Tweede Wereldoorlog van onder het westers stof gehaald en door het Duits Nationaal Socialisme als embleem gebruikt omdat men dacht dat het een symbool was dat alleen voorkwam bij het Indogermaanse en Arische ras, en dus niet bij de Semitische volkeren. Vanaf 1933 tot 1945 werd het hakenkruis dan ook het embleem van de Duitse natie en werd wereldberucht als racistisch symbool. Hitlers raadgevers sloegen de (symbolische) bal mis, want het hakenkruis is juist één van de meest verspreide en oudste symbolen van onze wereldbol. Men treft het aan van het Verre Oosten tot Centraal-Amerika, over Mongolië en India, tot Noord-Europa. Zijn symbolische verscheidenheid en diepgang zou ons hier te ver leiden, maar het volstaat erop te wijzen dat in grote lijnen het hakenkruis symbool staat voor een eeuwigdurende beweging rond